

KUPA LÁSZLÓ*

**HÁNY SZLOVÁK NEMZETISÉGŰ GYÓGYSZERÉSZ ÉLT
A TATÁRJÁRÁS IDEJÉN MAGYARORSZÁGON?
ADALÉKOK BIBÓ ISTVÁN KÖZÉP-EURÓPA KÉPÉHEZ**

*HOW MANY SLOVAKIAN PHARMACISTS LIVED IN HUNGARY
AT THE AGE OF THE TATAR INVASION?
ADDITIVES TO BIBÓ ISTVÁN'S FICTION OF CENTRAL EUROPA*

ABSTRACT

István Bibó (1911–1979) has not written monograph on Central Europe, but he examined the history of this area in several significant studies. He has drawn attention already at the end of the Second World War, to the serious social, political problems of the area, including those pathological symptoms, which – according to Bibó – have led to both of the World Wars. (Bibó's research regarding Central Europe expanded into Germany, Czechoslovakia, Hungary and Poland)

Examining the history of Europe approximately from the Middle Age, a number of elements, even if only in fragments, was existed also in Central Europe, of the 'freedom programme' sketched out by Bibó.

The ethnical conflicts of the region were heightening from the 18th century, and then turned into historical traumas, and political hysteria of the twentieth century. Bibó considered the Trianon Peace Treaty such a trauma, therefore he rejected and he raised his voice against the infringements of Hungarian minorities by Czechoslovakians and Romanians.

The resolving of the ethnic conflicts Bibó proposed the consistent application of the principle of self-governance and the introduction of political arbitration, but in 'long term' he trusted in the reconciliation of these nations. In his view such a historic turn can bring positive change also for the Hungarian minorities of Hungary's disannexed territories.

Key words: Bibó István; self-governance; legal aspects of ethnic conflict; minority autonomy; minority rights/human rights; political arbitration

1. Bevezetés

Jelen írás szokványosnak kevésbé nevezhető címét leghívebben egy rövid, Bibótól származó anekdota magyarázhatja.

Bibó barátja, Erdei Ferenc belügyminisztersége idején a minisztérium törvényelőkészítő osztályát vezette. Kezdetben Erdei járt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) belügyi csoportját vezető szovjet tábornokhoz, Beljanovhoz, de 1945 augusztusának közepén Erdei ezt a feladatot Bibóra testálta. Bibó úgy emlékezett a Beljanovval való találkozásokra, hogy azok „zömmel meghökkentően lényegtelen dolgokról” szóltak. Egyik alkalommal „Magyarország népességi statisztikáját kellett bemutatnom, lebontva 1000-ig, visszamenőleg történeti időpontokra, nemzetiségre és foglalkozásra. Ő adta meg a kategóriákat, s ezek eredményeképpen adódott egy olyan kérdés is, hogy a tatárjárás korában, 1242-ben hány

* Prof. Dr. Kupa László habil. egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

szlovák nemzetiségű gyógyszerész volt Magyarországon. Én eljutottam a bölcsességnek arra a fokára, hogy a felelésre kötelezett helyzetben egyszerűbb egy értelmetlen kérdést szemrebbenés nélkül megválaszolni, mint az értelmetlenségét feltárni: így hát egy mozivászon nagyságú papírlapon ott díszlett az az adat is, hogy az említett minőségű gyógyszerek száma IV. Béla korában hét volt. Beljanov rámnézett, a válaszok humorát nem érzékelte, de egyetlen pillantással észrevett egy hibás adatot a kétszázegynéhány adat közül ...”¹

Ez a Huszár Tibornak adott Bibó-interjú mintegy 'pars pro toto' példázza azokat az abszurd helyzeteket, amelyek az etnikai kérdések területén ebben a térségben a 20. század folyamán kialakultak. Csak találgathatjuk, hogy a tábornok mivégre is tette fel értelmetlennek tűnő kérdését. Az persze más lapra tartozik, hogy felkészült és tárgyilagos szlovák nemzetiségű történészek nem fordultak volna ilyen értelmetlen kérdéssel Bibóhoz.

2. A társadalomfejlődés hasonló és eltérő útjai Nyugat-Közép- és Kelet-Európában

Ismeretes, hogy Bibó fájdalmasan rövid tudományos pályafutása során nem írt Közép-Európa-monográfiát.² Ugyanakkor az is jól tudott, hogy a közép-európai régió több államának – így persze elsősorban Magyarországnak – mind történeti, mind aktuális problémái foglalkoztatták őt és több jelentős, a későbbiekben vizsgálandó művében tárgyalta is azokat. Ilyen Bibónak a második világháború végén keletkezett 'alapszíve' is, „Az európai egyensúlyról és békéről”³ című nagyszabású munkája, amely több később keletkezett műve 'ősforrásának' is tekinthető. Ez a munka – szélesebb történeti perspektívában – elsősorban ennek az amúgy sem könnyen definiálható régióknak⁴ azon súlyos, helyenként a társadalmi patológia kategóriájába tartozó problémáival foglalkozott, amelyek a két világháborúhoz vezettek. Ilyenek pl. az antidemokratikus nacionalizmus, a politikai hisztériák és maga a „hitlerizmus” is.⁵ De nemcsak a társadalmi patológiákkal foglalkozott Bibó, hanem – a régióra is alkalmazhatóan – a különböző etnikai jellegű konfliktusok feloldásának lehetséges módozataival és az ott élő népek megbékélésének a lehetőségeivel is.

Bibó ugyan nem írt Közép-Európa-monográfiát, egyfajta Közép-Európa-kép szerencsére mégsem csupán bibói szöveg-fragmentumok, hanem terjedelmesebb szövegtettek alapján is rekonstruálható. Ezeknek a Bibó-írásoknak a sorában a már említett „Egyensúly” az alapvető forrás, a második világháború után keletkezett írásai közül pedig „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”,⁶ valamint az „Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem”⁷ című írásait érdemes elsősorban figyelembe venni. De Bibó 'kései', a 70-es években elkészült nagy művei közül a „Nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás”⁸ című írásában a térség etnikai konfliktusainak a megoldására vonatkozóan (is) fontos javaslatokat fogalmazott meg. Nagyszabású történetfilozófiai/politika-filozófiai esszéjében, „Az európai társadalomfejlődés értelme”⁹ címűben pedig felvázolta az európai történelemalakulásnak azt az útját, amelyben a közép-kelet-európai is elhelyezhető és értelmezhető.

Ha területi szempontból kívánjuk megrajzolni Bibó Közép-Európáját, akkor megállapíthatjuk, hogy az sem földrajzi, sem történeti szempontból nem fedte le az említett diszciplínák szempontjából relevánsnak tekinthető térséget. Bibó Közé-Európája elsősorban két 'területi egységből' tevődött össze: egyrészt magában foglalta azt a Németországot, amelynek történetét, történelmi zsákutcait és megrázkódtatásait Bibó az „Egyensúly”-ban vizsgálta, másrészt magában foglalta azoknak a „kelet-európai kisállamoknak”, így Cseh-szlovákiának, Magyarországnak és Lengyelországnak a 'mizerábilis históriáját'. Láthatjuk, hogy Bibó térképére már 'nem fért rá' az első világháború utáni Románia és Jugoszlávia, így nem foglalkozott behatóan e két ország etnikai viszonyaival.¹⁰

Bibó az így megrajzolt Közép- és Kelet-Európa történelemalakulását az 'európai társadalomfejlődés' kontextusában vizsgálta. A „Nyomorúság”-ban olvashatunk egy rövid szövegrészletet erről a folyamatról, amely nagy vonalakban vázolta ennek a történetnek az alakulását. Bibó ennek a gondolatmenetnek az elején cáfolta azt a megállapítást, miszerint e térség népei és országai a nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre 'alkatilag' képtelenek lenének. Azt azonban Bibó sem vitatta, hogy ennek a térségnek az országai a nyugat-európai népek demokráciájától igen távol vannak. „Azok az intézmények – írja Bibó –, amelyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé dolgozták át”.¹¹

Bibó számba is vette azokat a fontosabb intézményeket és társadalomfejlődésbeli jellegzetességeket, amelyek alapján különvált a közép- és kelet-európai népek fejlődése a nyugat-európaiakétól. Ezek a következők:

- a szerződészerű relációkon alapuló hűbériség (szemben az Elbán túli, „rideg, uniformizáló jobbágyság”-gal);
- „csökkenő mértékben” voltak csak jelen a „polgári államforma, a kereszténység és a humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák” Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat- és Észak-Európában;
- a társadalomfejlődés későbbi periódusaiban pedig mind „az újkori forradalmi munkásság”, mind a nyomában fejlődő ipari munkásság” mind lélekszámában, mind pedig társadalmi súlyában jelentéktelenebb volt, mint Nyugat- és Észak-Európában.¹²

Mindezzel szembeállítva, Bibó úgy gondolta, hogy a modern társadalomfejlődés keresztény, humanista, polgári és munkásmozgalmi előzményei, ha kisebb mértékben ugyan, de ezen a területen is kialakultak. Másrészt viszont azt is hangsúlyozta, hogy a közép- és kelet-európai térségben zajló társadalomfejlődési folyamatnak voltak olyan sajátosságai is, amelyekből akár egy önálló, reménykeltő 'társadalomfejlődési vonulat' is sarjadhatott volna. Úgy látta, hogy a „szabad paraszti életformának és a politikai szabadságnak egészen figyelemreméltó előzményei léteztek a kelet-európai országokban, s a 19. század Európájának a legnagyobb reménysége éppen az a hatalmas visszhang volt, amelyet az európai szabadságszeme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység Oroszországtól eltekintve nem vált be ...”.¹³

Az első, a társadalomfejlődés 'bevált' útja, a nyugat-európai – mely, mint láthattuk, töredékesen jelen volt Közép- és Kelet-Európában is – 'beilleszthető' abba a nagyívű 'szabadság-programba', amely a középkortól kezdve jellemezte Európai nyugati (és északi) felét,¹⁴ sőt bizonyos intézményeket tekintve, az ókori görög-római kultúrában gyökerezett.¹⁵ Ezen a téren a középkorban Bibó szerint nagyon fontos szerepet töltött be a kereszténység és a papság társadalomszervező és 'hatalomkritikai' funkciója¹⁶ révén, melynek segítségével sikerült Európa barbár fejedelemségeit az államalapítás/államszervezés fázisába eljuttatni. Ennek az átalakulási folyamatnak az eredményeként alakult ki a középkorra jellemző, javarészt privilégiumok által biztosított 'szabadságok' rendszere, a 'szabadság kis körei'.¹⁷ Bibó 'szabadságprogramja' tehát átfogó, történelmi korszakokon átívelő, a középkorban gyökerező társadalomfejlődésre vonatkozott és így Bibó nem gondolta előzmény nélkülinek az újkori szabadság-intézmények megjelenését, jóllehet e két korszakbeli fejlemények különbözőségét is hangsúlyozta.

Nem volt ez másképpen az európai nemzetek kialakulásának a bemutatásakor sem, mivel Bibó ennek a folyamatnak a kezdeteit a kora-középkorra datálta,¹⁸ de a 'modern nemzetek' létrejöttét ő is a 18. századra, még pontosabban a francia forradalom idejére tette, mert szerinte ekkor mutatkozott meg az a fajta 'hatalmas erő', a nemzeti érzés, mint demokratikus tömegérzelem, amely aztán „diadalmasan” birtokba vette a nemzeti keretet.¹⁹

3. A nemzetté válás nehézségei a közép- és kelet-európai országokban

A közép- és kelet-európai országok népeinek a története azonban másképp alakult. Bibó a térség (modern) nemzetté válásának a története kapcsán két fontos, ezt a folyamatot döntően befolyásoló tényezőre hívta fel a figyelmet. Az egyik, a társadalomfejlődés nyugat-európaiétól eltérő jellegében rejlik, de Bibó úgy gondolta, hogy ezek a különbségek önmagukban nem magyarázhatják a térség (modern) nemzetté válásának a nehézségeit és az agresszív nacionalizmus térhódítását a régióban. Nem magyarázhatják még akkor sem, ha a térség arisztokrata nagybirtokosai, monopolkapitalistái és a „katonai klikkek” olyan hatalmi mechanizmust működtettek, amelyet más, „szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország” nem viselt volna el. De azt az álláspontot Bibó sem fogadta el, hogy ezekben az országokban az agresszív nacionalizmus a hatalmi erők azon érdekei miatt alakult ki, mert ezeknek az országoknak a népeit „rabszolgai engedelmisségben” tartották és így terelték el a figyelmet a fontos társadalmi kérdésekről. „Ez így – írta Bibó – nonsens... [H]a ez a tényező volna a döntő, akkor itt nem agresszív nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A nemzeti érzés, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egy testvér, komoly tömegérzelem, márpedig érdekviszonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok, komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak ... Komoly tömegérzelem csak indulatból származhatik, indulat pedig csak valóságos élményből”.²⁰

Mi tehát a társadalomfejlődés zavarai mellett az a másik döntő tényező, amelyik Bibó szerint magyarázatot adhat a térség nemzetté válásának és alakulásának rögzös, konfliktusoktól, sőt történelmi katalizmáktól sem mentes történetének alakulására, az agresszív nacionalizmus kialakulására és elterjedésére? „Minden szál – adja meg a választ Bibó – a politikai hisztéria valamiféle fajtája felé mutat, politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történelmi megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését s az egyensúlyát megzavarták. E megrázkódtatások a nemzetté alakulás kínos és nehéz voltából származtak”.²¹

A térség politikai hisztériáihoz több fokozaton keresztül vezetett az út. Ennek a történelmi folyamatnak a kiindulópontja a három (közép- és) kelet-európai 'kisállam' esetében az volt, hogy különböző időpontokban ugyan, de mindegyikük elvesztette önálló államiságát és területük jelentős hányada a Habsburg Birodalom részévé vált. A Habsburg Birodalom pedig olyan államalakulat volt, „mely az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta”.²² Egyrészt ugyan megjelent egyfajta „osztrák-tudat”, amellyel ezt a nagyon heterogén államalakulatot igyekeztek megtölteni, de ez nem tudott gyökeret verni, mivel a Habsburg Birodalom „azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja”.²³

A Habsburg Birodalom területén élő népek²⁴ esetében a 'nemzeti keret' nem esett egybe az 'állami kerettel', ezeknek a formálódó nemzeteknek tehát nem volt önálló államuk.²⁵ Az önálló állami lét hiánya pedig a három 'kisállam' esetében nem csupán annak megteremtését jelentette, hanem a korábban már létező önálló állami keret feltámasztását. Ennek a korábban már létező állami önállóságnak a felélesztése azonban nem történhetett másképpen, csak az akkor fennálló területi határok megváltoztatása révén, ami már önmagában hordozta a területi viták elmérgesedésének a veszélyét. Bibó szerint éppen „[e]zen a ponton kezdődik a közép-európai nacionalizmusok demokratikus tartalmának a csökkenése”.²⁶

A nyelvi és etnikai határok különbözősége nagymértékben elősegítette a „nyelvi nacionalizmus” kialakulását, melyet Bibó „speciális közép- és kelet-európai jelenség”-nek gondolt. Ebből a térségből származott az a téves elképzelés, „hogy a nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek 'összeállanak' és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt”.²⁷ A nemzet ugyanis Bibó szerint „politikai” (és nem „nyelv-

szeti”) fogalom. Az ebben a térségben élő azon „nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát”.²⁸

A nyelvi nacionalizmus hatására Bibó szerint „folyékonyra” váltak a határok és rövidesen olyan történelmi szituáció alakult ki, „hogy az itt újjászületett összes nemzetek szomszédai túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státus még nagyobb bizonytalansága származott”. Bibó ezeket a ’fejléményeket’ tekintette a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériái fő forrásának.²⁹

A most említett folyamatok – mint láhattuk – nem azonosak magával a politikai hisztériával, hanem azoknak ’csupán’ a forrását jelentették. A politikai hisztériához vezető út újabb jelentősebb állomása a „közösségért való egzisztenciális félelem” kibontakozása volt. A ’nyelvi nacionalizmus’, a ’határok folyékonyasága’, az ’ádáz határviták’ együttesen odavezettek, hogy a „nemzet halálának”, a „nemzet megsemmisülésének” a gondolata kialakulhatott a térségben élő nemzetek körében, mert a „politikai megsemmisülés” lehetősége reálisan felmerülhetett.³⁰ Ez nem egy nép „kiirtását” vagy „kitelepitését” jelentette, hanem a veszélyérzet forrása az volt, hogy „nagy erővel és nagy erőszakkal [lehetett] kétségbe vonni” egy nemzet létezését.³¹ Az ilyen körülmények között élők sorában fel kellett ébreszteni, majd folyamatosan ébren tartani a nemzeti öntudatot.

A ’közösségért való egzisztenciális félelem’ (lelki)állapotát tekintette Bibó a döntő tényezőnek, ami a térség országaiban a demokratikus fejlődés lehetőségét „ingadozóvá tette”. ’Demokratizmus’ és ’nacionalizmus’ ugyan szerinte „két közös gyökerű mozgalom”, de „Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember fölszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, amelyek azt látszottak bizonyítani, hogy ... a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki”.³² Így született meg az „antidemokratikus nacionalizmus”, mely jelenséget Bibó „szörnyű fából vaskariká”-nak nevezett. Egyfelől ugyanis kifejlődnek a „szabad ember jellegzetes erényei”, de ezt a „spontán lelkesedést, tudatos önfeláldozást ... egy olyan közösségért” kellene vállalni, „amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit”.³³

Az ’antidemokratikus nacionalizmus’ vezetett el – többek között – Bibó szerint a térség olyan jelenségeihez, mint a demokrácia meghamisítása,³⁴ a politikai jellem deformálódása, a térség két jellegzetes politikus-típusának (hamis realista, túlfeszült lényeglátó) a kialakulásához is.

Ezek a történelmi folyamatok kétségtelenül megterhelték a régió népeinek történetét, de igazán ’nyomorúságossá’ azt a különböző politikai hisztériák³⁵ tették. A politikai hisztéria kiindulópontja Bibó szerint a közösségnek olyan „megrázkódtató történelmi tapasztalata”, amelyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése a közösség erejét meghaladja. Ez a történelmi megrázkódtatás az adott „közösség politikai gondolkodásának megbénulásával” jár együtt és a közösségi gondolkodás és aktivitás „betegesen hozzákötődik egyetlen élmény egy bizonyos értelmezéséhez. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal”.³⁶ A politikai hisztériák kialakulásának további előfeltétele az, hogy ilyenkor az adott közösség belemenekül „valami álmegoldás illúziójába” és „összeegyeztethetetlen dolgokat próbál meg összeegyeztetni”, „ferde viszonyba kerül a valósággal” és „[í]gy lassan képtelenné válik arra, hogy bajainak és kudarcainak az okát az okok és okozatok normális láncolatában megtalálja ...”.³⁷ Az így kialakult hisztérikus világlép „zárt és tökéle-

tes: megmagyaráz mindent és igazol mindent... Minden stimmel benne. Csupán egyetlen hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit az adott helyzetben hallani akar”.³⁸ Az ilyen hisztérikus közösségekben egyre erősebb lesz a „hamis önértékelésre való hajlam” és „megjelennek a vágyak és a realitás diszkrpanciájának ismert tünetei ...”.³⁹

A politikai hisztéria fogalmi elemeit Bibó ugyan az első világháború utáni német történelem⁴⁰ példáján keresztül mutatta be először, de az a 'kelet-európai kisállamok', így sajnos hazánk történetében is megtalálható volt. Akárcsak a német történelemben, a térség más országainak a történelmében sem hozott valódi békét a versailles-i békerendszer. Bibónak az volt az alapvető megállapítása, hogy a béke princípiumát, a népek önrendelkezési jogát nem alkalmazták következetesen.⁴¹ Ezzel az alapelvvel tehát egyetértett Bibó, de azt is elismerte, hogy a versailles-i békerendszer „saját alapelveihez viszonyítva lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi-monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában”.⁴²

A népek önrendelkezési jogának következetes alkalmazásából Bibó szerint ugyanis a „nemzeti hovatarozás” szerinti (etnikai) határok kizárólagossága következett volna. Ehelyett azonban olyan kritériumokat (gazdasági, közlekedési, kikerekítési, stratégiai stb.) alkalmaztak, „...melyeket divat a határkérdésekben a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni” és ezek „valójában teljesen hiábavalók, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz”.⁴³ Ennek megfelelően Bibó csak a nemzetek elhatárolását tartotta elfogadható megoldásnak és úgy vélte, ha egy területet azonnal vagy meghatározott időn belül „nem csatolnak ide vagy oda”, az „csak arra jó, hogy felhívja a figyelmet a vita lehetőségére”.⁴⁴

A politikai hisztéria 'járványa' tehát – nem minden előzmény nélkül – Trianont követően elérte Magyarországot is. A „magyar úriemberi réteg s a benne ... önállótlaná vált értelmiség és polgárság” arra – az egyébként kézenfekvőnek tűnő – következtetésre jutott, hogy „a népek önrendelkezésének alapelve darabokra törte a történelmi Magyarországot, tehát elvetendő, s annál könnyebben elvethető, mert hiszen az egész humbug és világcsalás, hiszen hárommillió magyart juttattak ennek nevében idegen uralom alá; a demokratikus belső forradalom pedig egyenes vonalban vezetett a az értelmiséget és a polgárságot kiirtani készülő proletárforradalomhoz, tehát reszketnünk kell tőle, s annál nyugodtabban elvethetjük, mert szintén humbug és világcsalás, hiszen szabadságon kezdte, és diktatúrán végezte”.⁴⁵

A történelmi Magyarország felszámolásának nagyon súlyos mentalitásbeli következményei is lettek. Így pl. az, hogy a hazai „... politikai szemlélet nem volt képes disztingválni a leválásra érett másnyelvű területek elcsatolása és az oktanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a történelmi nagy Magyarország ábrándképétől, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa.⁴⁶ Emiatt azonban 1938 után felmentve érezte magát minden európai kötelezettség alól, a midőn Magyarország területi státusának a megváltoztatására lehetőség nyílt, akkor nem állott meg a magyar nyelvű területeknél, hanem abban az arányban, amint ennek lehetősége megnyílt, tovább kergette a történelmi nagy Magyarország ábrándképét, egyenes úton haladva az 1944. évi katasztrófa felé”.⁴⁷

A Bibó által leírt folyamat következtében Trianon vált a bizonyos egyetlen ponttá, egyetlen élménnyé, a történelmi Magyarország szétesésének megrázkódtató élményévé, melyet a politikai hisztériák természetrajza kapcsán Bibó említett.

A Bibó gondolatvilágához közelálló, a második világháború után az USA-ba emigráló történész, Borbándi Gyula megállapítása szerint Trianon „semmiképpen nem lehetett kellő ok arra, hogy felelős politikusok a megcsonkított országot csak amolyan provizóriumnak tekintsék és ezért társadalmának állapotával semmit, vagy csak éppen keveset törődjenek”.⁴⁸

Bibó a Horthy-rendszert elítélő álláspontja ugyanakkor nem akadályozta meg abban, hogy magát Trianont is elutasítsa. Az első számú kifogása az volt, hogy a történeti Magyarország felszámolása „olyan hebehurgya módon történt, hogy Magyarországról nemcsak más nyelvű területeket, hanem ráadásul meglehetősen bőven adagolva, magyar területeket is elcsatoltak”.⁴⁹ Az elcsatolás tényét még csak tetézte, hogy a két világháború között a szomszédos országokban a kisebbségi élet lassan (szinte) lehetetlenné vált még ott is, ahol nem kriminalizálódott a kisebbségi lét, illetve az etnikai konfliktusok nem fajultak öldökléssé. A kisebbségek állandóan az őket ért sérelmeket adták elő és az elnyomás különböző technikáit ecsetelték, míg a többségi társadalom kifogyhatatlan volt az izgató kisebbségi agitátorok gonosz aknamunkájának felemlegetésében. Az államhatalom ugyan lelkes frázisokkal ölelte magához idegen ajkú állampolgárait, de ha a „kisebbségi ember ... egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha történeti kisebbség, s még inkább akkor, ha frissen odacsatolt kisebbség”.⁵⁰

A trianoni béke 'fantomja' a második világháborút lezáró békekötés kapcsán is megjelent Bibó munkásságában, mellyel kapcsolatban ekkor is leszögezte, hogy annak „rossz és igazságtalan volta ... közhely”.⁵¹ Mindez azonban nem változtatott azon az álláspontján, hogy szerinte Magyarország második világháborús szerepvállalása miatt megérdemelte azt amit kapott”, és Magyarország felelősségét nem homályosíthatja el semmiféle, a magyarokat ért sérelem.⁵² Ugyanakkor Bibó a második világháborút követő béketárgyalásokról is azt gondolta, hogy látványuk „páratlanul kiábrándító és lesújtó” volt, sőt „felületesség, formalizmus és ötletszerűség” dolgában még a trianoni békén is túltett. Úgy látta, hogy a békeszerződés ügye ki van szolgáltatva a győztesekből verbuválódó „két rivális hatalmi csoport” között kialakult „súlyos bizalmi válságnak”, amely úgy befolyásolja a béketárgyalások menetét, hogy annak során nem érvényesülhet semmilyen „elvi alap”.⁵³

A világ közvéleményének várható felháborodása ellenére Bibó úgy látta, hogy a Magyarországgal kötendő békeszerződést követően egy „hosszú lejárátú, esetleg nemzedékekre szóló területi stabilitás fog kialakulni”. Ebben a helyzetben Magyarország köteles lesz elfogadni a békeszerződést és azt Bibó szerint „száz százalékig” teljesíteni kell, elsősorban a határon túli magyarság érdekében.⁵⁴ Éppen az ő sorsukkal szemben nem válhat Magyarország közömbössé. A magyar kisebbségek életét pedig „másképp, mint politikai erőfeszítéssel, alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a 'rokon' államé, vagyis a miénk”.⁵⁵

4. Az etnikai konfliktusok feloldása

Bibó Közép-Európára vonatkozó eszmefuttatásait azonban nemcsak a politikai hisztériáknak a vizsgálata jellemezte, hanem az itt keletkezett konfliktusok feloldására (is) tett javaslatokat. Mielőtt ezekből a bibói gondolatokból idéznénk néhányat, érdemes Bibónak arra a gondolatmenetére utalnunk, amelyben következetesen szembeszállt azzal a nézettel, amely szerint az erőszak alkalmazása a természet parancsa. Bibó szerint ugyanis a természetre nem jellemző az élőlények közötti élethalálharc, a darwini értelemben vett létharc. Éppen ellenkezőleg: Bibó az élővilág „széles szolidaritásáról” beszélt, az élőlények egymásra utaltságáról, melyben tehát egyáltalán nem szükségszerű, hogy közöttük kíméletlen létharc alakuljon ki. Ebből a tényállásból Bibó azt a következtetést vonta le, hogy „az emberek közötti élethalálharc” egyáltalán nem „természettörvény”, hanem „egy deformációs folyamatnak az eredménye”.⁵⁶ Ennek a 'deformációs folyamatnak' az antropológiai genézise az 'ember' egzisztenciális félelmének a megjelenése volt. A fentiek alapján meg-

állapíthatjuk, hogy Bibó egyáltalán nem értett egyet a nemzetek/nemzetiségek közötti létharc álláspontjával.⁵⁷

A térség nemzetei/nemzetiségei közötti konfliktusok feloldására vonatkozó megoldásokat Bibó a legrészletesebben a „Bénutság”-ban⁵⁸ tárgyalta. Ebben a nagyszabású munkájában foglalkozott az etnikai konfliktusok meghaladására (is) javasolt „magasabb integráció”, a föderáció kérdésével, de ezt az intézményt sem tartotta csodaszernek. A föderációt „a demokratikus szabadságészme egyik kiágazásá”-nak tekintette ugyan, de nem értett egyet azzal a törekvéssel, hogy a különböző „nemzeti ellentétektől szétszabdalt embercsoportoknak” a köztük lévő vitás kérdések tisztázása helyett a föderációt javasolják megoldásként.⁵⁹

A ’demokratikus szabadságészme másik kiágazásának’ az önrendelkezési elv⁶⁰ tekinthető, mellyel Bibó demokratikus értékrendje okán nagyon rokonszenvezett, de – mint láthatjuk – nem hallgatta el ennek az elvnek az első világháborút követő, gyakorlati alkalmazására vonatkozó kritikai véleményét sem. A problémát pedig éppen abban látta, hogy Versailles-ban nem alkalmazták következetesen az önrendelkezési elvet.

Cáfolta azt a manapság is előforduló nézetet, hogy az önrendelkezés és az államok területi sérthetlensége egymással szembeállítható. Bibó ezt a szembeállítást azért tartotta elfogadhatatlannak, mert itt az ellentét tulajdonképpen egy rendező elv – az önrendelkezés – és egy ténylegesen létező intézményes valóság – a területi stabilitás – között látszik fennállni. Ez az ellentét tehát látszólagos, mert itt tulajdonképpen a feszültség egy elv és annak gyakorlati megvalósulása között áll fenn, holott maga az intézmény nem helyezheti hatályaon kívül azt az elvet, amelynek a megvalósulására szolgál.⁶¹ Bibó továbbá azt is hangsúlyozta, hogy éppen az önrendelkezés alkalmazása vezethet a nagyobb fokú területi stabilitáshoz, a vég nélküli huzavonák és konfliktusok helyett.⁶² Az önrendelkezési elv „mederben tartása” érdekében szükség van a békés eljárások intézményes megteremtésére, mivel a létező „nemzetközi politikai vitaintéző eljárások” elégtelennek bizonyultak.⁶³

Javasolt viszont egy olyan intézményt, a „nemzetközi politikai döntőbíráskodást”, amelyet alkalmasnak gondolt az önrendelkezési elv érvényesülésével kapcsolatos viták elrendezésére. Ez az intézmény Bibó korában még nem létezett, de úgy vélte, hogy az megteremthető. Ezt a megalkotandó intézményt nemcsak az választja el a rendes nemzetközi bíráskodástól, hogy az egyik politikai, a másik meg jogi természetű, hanem az is, hogy az egyik választott, míg a másik állandó bírakból áll, az egyik a nemzetközi jog szabályai szerint jár el, míg a másik a *méltányosság* alapján döntene. A legdöntőbb különbség azonban szerinte a *funkcióban* van: a politikai döntőbíráskodás csak *kivételes* eljárás lehet, míg a másik állandó.⁶⁴

Milyen ügýtípusok tartozhatnak egy ilyen szerv hatáskörébe? 1. Mindenekelőtt a területi viták. 2. Az új *államalakulásokra* irányuló kísérletek véleményezése, abból a szempontból, hogy a „tervezett” új állam tekinthető-e új nemzetalakulás kiindulópontjának. 3. Egyes államokat megillető *jogok korlátozása*. Bibó itt arra utal, hogy már az ő korában is több alkalommal merült fel az a gondolat, hogy azokban az államokban, ahol „rabszolgatartó abszolutizmusok, politikai gengszterbandák, paranoid egyéni diktatúrák, vagy fajelméleten vagy egyéb irracionális ideológiákon alapuló eszeveszett uralmi kísérletek jutnak uralomra” ott nem elegendő pusztán bojkottálni az adott államot, hanem a jogmegvonás/jogfelfüggesztés lehetne a hatékonyabb eszköz.⁶⁵

Felvetődik számára a döntőbírátság által hozott határozatok normativitásának, kötelező erejének a kérdése is. A határozatok többsége esetében a kötelező erőt tekinti jó megoldásnak, de indokoltnak tartja a *véleményező* és a már létrejött kompromisszumot *elvi jóváhagyásként* nyugtázó határozatot is.⁶⁶

5. Epilógus: Bibó jövőperspektívája

Bibó azonban nemcsak a politikai döntőbíráskodás intézményében látta a térség népei közötti konfliktusok feloldásának a lehetőségét, így az elcsatolt területek magyar kisebbségei helyzetének a jelentős javulásában is reménykedett – igaz, csak 'hosszú távon'.

Álláspontjának a kifejtésére konkrét apropót egy cikk-tervezet véleményezésére vonatkozó (fel)kérés⁶⁷ adott. Bibó – mind Szalai Pál, mind Litván György álláspontjával vitatkozva⁶⁸ – rámutatott arra, hogy az államhatárok megvonása a nemzetek önrendelkezésének elve alapján a demokrácia fogalmkörébe tartozó kérdés, ahogy pl. a választójog is, vagyis „nem eminensen nemzeti kérdés”, miként azt Szalai és Litván gondolták. Bibó azt is hangsúlyozta, hogy az az ország – Bibó itt Csehszlovákiára utalt –, „amelyik komolyan veszi a demokratizmust, nem törekedhet idegen, máshová gravitáló, más nemzethez tartozó lakoságnak a bekebelezésére”.⁶⁹

Nemcsak Csehszlovákiát, hanem Romániát is érintette az a bibói bírálat,⁷⁰ amelyik rámutatott: „a gyűlölködés jelen állapota mögött ma már nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mindazért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek”.⁷¹

Szalaiinak írt válaszleveléből pedig kiderül, hogy Bibó egy, a közép- és kelet-európai államokat is érintő demokratikus fordulatban reménykedett, amikor a magyar kisebbségeket ért sérelmek is szóba kerülhetnek. „Vagy komolyan képezed – írta Bibó –, hogy ha egyszer egy pillanatban a komolyan vett demokratizmus a közép – és kelet-európai országok egymás közötti viszonylataiban érvényesülni kezd, hogy akkor bármiképpen meg lehetne akadályozni azt, hogy ezek a sérelmek nyíltan és világosan szóba kerüljenek?”⁷²

Úgy gondolta, hogy egy ilyen szituációban valószínű, hogy Magyarországnak le kell majd mondania „mindennemű területváltoztatási” szándékáról, cserébe azért, hogy a magyar kisebbség helyzetében komoly változtatást érjen el. Egy ilyen lépésre azonban csak akkor szánhatná el magát Magyarország, ha a határontúli magyarság helyzetének a javulására vonatkozóan „egészen komoly” garanciákat kapna az érintett szomszédos államoktól.⁷³

Bár a bibói életműben (lényegesen) nagyobb helyet foglalt el a térség patológikus tüneteinek a leírása, így az itt élő népek közötti konfliktusok vizsgálata is, de foglalkozott a patriotizmus fogalmkörébe sorolható és az etnikumok közötti kooperáció lehetőségeivel is.

A patriotizmus esetében Bibó megkülönböztette azt a nacionalizmustól. Az utóbbiban egyfajta agresszív magatartásformát látott, ami viszont a patriotizmusból hiányzott. A patriotizmus „a nemzeti közösségi tudat természetes kohéziós elemeit magába foglaló hazafiság”, míg a nacionalizmus „kártékony, agresszív és uralmi elemeket” is tartalmaz (uo.). A patriotizmust Bibó nem tekintette olyan ideológiai áramlatnak, mint pl. a liberalizmust és a szocializmust. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy a patriotizmus tulajdonképpen a népszuverenitás és az önrendelkezés elveivel kapcsolódik, márpedig az a körülmény, hogy a nemzetállamok ezeken az alapelveken jönnek létre, nem kíván külön ideológiát.⁷⁴

A patriotizmussal kapcsolatos fejtegetését Bibó egy nagyon fontos fogalmi disztinkcióval zárta. Nem gondolta külön ideológiának, ebből következően nacionalizmusnak sem „ha valaki a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást, nemzeti szolidaritást az átlagnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsőrendű közösségi köteléknek tekintti ...”.⁷⁵

Egy új állam megalakulása vagy különböző területi átrendezések idején a 'kezdeményező közösség' részéről erőteljesebben, hevesebben vetődnek fel a nemzeti önállóság, a nemzeti egyesülés melletti állásfoglalások, mint pl. a „stabil nemzetek” esetében. Ilyenkor

töbnyire „a nemzeti sajátosságok fokozottabb ápolásának és az önállósulás, illetve egyesülés programjáért való hazafias áldozatvállalásnak a kötelezettségét” tűzik ki, ami „szükségszerűen nem tartalmaz agresszív-uralmi tendenciákat”.⁷⁶ A most említett törekvések és magatartásformák tehát nem sorolhatóak Bibó szerint a nacionalizmus kategóriájába, hanem a patriotizmus fogalmkörébe tartoznak.

A 'kelet-európai kisállamok együttműködésének esélyeivel' kapcsolatos bibói álláspontot befolyásolta Németh László Kelet-Európa koncepciója.⁷⁷ Németh László ezen felfogása a Szekfüvel folytatott vitájában alakult ki. Ezt a vitát Bibó egy kései, közvetlenül a halála előtt megjelent tanulmányában tette közzé. Németh László egy 1932-ben, a „Tanú”-ban megjelent írásában – szemben a hivatalos állásfoglalással és magával Szekfü álláspontjával is – a közép-európai népek között olyan új szellemi és politikai vállalkozást prognosztizált, amely majd testvérré fogja tenni az itt élő ellenséges népeket.⁷⁸

Bibó egyetértett Németh László álláspontjával, ugyanakkor Csehszlovákia és Románia „túlfűtött nacionalizmusá”-t és „magyargyűlölő nemzeti elfogultságá”-t is szóvá tette.⁷⁹

De Bibó nemcsak ebben a kései írásában, hanem már a második világháború után, de még a párizsi békeszerződés előtt, 1946-ban fogalmazta meg azt a már hivatkozott álláspontját, hogy a régi-új országhatárokat – elsősorban éppen az elcsatolt területek magyarsága érdekében – el kell fogadni, de ha esetleg adódna a (távoli) jövőben olyan „politikai konstelláció”, amely lehetőséget kínálna Magyarországnak számára jobb határok elérésére, azzal – kellő felelősséggel – élni kellene.⁸⁰

A felelősségteljes magatartásnak pedig igen fontos fokmérője lenne, ha Magyarország példát tudna adni a „kis népek közötti lojalitására és mértéktartásra”, mert így lehetne kitörni a „kölcsönös és feneketlen gyűlölködés” circulus vitiosus-ából. Amikor Bibó ezeket a sorokat írta, akkor erre éppen másoknak volt lehetőségük, de mint megállapította, nem tették.⁸¹

Bibó Közép-Európával foglalkozó írásunk végéhez érve, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Bibó – minden kritikája ellenére – nem gondolta azt, hogy csak ebben a régióban fordulhatnak elő etnikai konfliktusok és Nyugat-Európában pedig nem. Ha így lett volna, bizonyára nem írta volna meg az észak-írországi kérdéssel foglalkozó tanulmányát.⁸²

Mindez azonban nem ment fel bennünket az alól a kötelezettségünk alól, hogy a térség ma is meglévő etnikai konfliktusaira ne csak diagnózist állítsunk fel, hanem terápiát is kínáljunk.

JEGYZETEK

1. A hivatkozott interjú szövegében – tévesen – II. Béla neve szerepel. Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi. Dokumentumok. Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft. Debrecen. 94–95. old. [A továbbiakban: Huszár (1989).]
2. Az először csak szamizdat kiadványként megjelent Bibó-életrajz több, Bibó Közép- és Kelet-Európára vonatkozó gondolatait elemző tanulmányára érdemes utalni. Mindenekelőtt Szücs Jenő munkájára, amely nyomtatásban aztán 1983-ban jelent meg. (Szücs Jenő (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető Könyvkiadó. Budapest [a továbbiakban: Szücs (1983)]. Niederhauser Emil tanulmánya pedig, amelynek címe jelen írásunk alcímében is megtalálható, már Kelet-Európára fókuszált (Niederhauser Emil: Bibó István Kelet-Európa képe. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest – Bern. 117–129. oldal, [a továbbiakban: Niederhauser (1991/1)], akár csak Kiss Gy. Csaba tanulmánya [Kiss Gy. Csaba (1991)]. A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern – Budapest. 111–116. old. [A továbbiakban: Kiss Gy. (1991).] A későbbi, hasonló tárgyú publikációk közé sorolható Bódi Stefánia tanulmánya is. Bódi Stefánia (2005): A közép-kelet-európai konfliktus értelmezése Bibó István elmélete alapján. Kard és Toll. 2005/4. szám. 88–95. old. [A továbbiakban: Bódi (2005).]

3. A továbbiakban „Egyensúly”.
4. A történeti régió meghatározása szempontjából alapvető munkának tekinthető Szűcs Jenő híres tanulmánya [Szűcs (1983) 8–15. old.]. Közép-Európa medievista szempontú meghatározására újabbán lásd Font Márta: Bevezetés. In. Font Márta (szerk.): *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453)*. Pécs. 13–14. old. [A továbbiakban: Font (2009).]
5. Az „Egyensúly” egyik szövegvariánsában Bibó arra figyelmeztetett, hogy „végzetes” hiba lenne, ha az „angolszász világ” úgy tekintene a közép-európai térségre, hogy a térség – „(pontosabban a Németország és Oroszország között elterülő ún. középső zóna) problémái csak egy komplexum a sok közül...”. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet. (1935–1944). 605. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/1).] Bibó – többek között – azzal indokolta álláspontját, hogy „... e terület konszolidátlanságából rövid időn belül a második világháború robbant ki, s a harmadik világháború, ha egyszer kitör, alig törhet ki máshonnan, mint innen” [Bibó (1986/1) 606. old.].
6. A továbbiakban: „Nyomorúság”.
7. A továbbiakban: „Zsákutca”.
8. A továbbiakban: „Bénultság”.
9. A továbbiakban: „Európai”.
10. Ez így nem teljesen pontos, mert Bibó még az „Egyensúly”-ban nyújtott egy rövid áttekintést Jugoszláviáról, Romániáról, Görögországról és Bulgáriáról. A legrészletesebben Jugoszláviával foglalkozott, melynek történelemalakulását – a többi vizsgált országéhoz képest – abból a szempontból gondolta „a legszerencsésebb helyzetben” lévőnek, hogy a „realitások” és a „vágyképek” közötti jelentős eltérés Jugoszlávia létrejöttével nem alakult ki. „A 19. században a felébredt horvát nacionalizmus történészei és nemzeti ideológusai rajzolták ki az egységes illír, majd délszláv nemzet vágyképét, s ez a vágykép a 20. század folyamán egy szerencsés történeti pillanatban összetalálkozott az igen erőteljes szerb néppel azzal a lényegesen szerényebb, de reális politikai célkitűzésével, hogy az összes szerbet egy államban egyesítse” [Bibó (1986/1) 515. old.]. Bibó szerint a 19. században még határozott nemzeti tudattal nem bíró „délszláv tömegek”, 1941-re már „határozottan nemzeti tudatra jutottak” (uo.). Ez nem jelentette azt, hogy Jugoszláviának ne lettek volna „súlyos határproblémái” (uo.) vagy éppen ne jelent volna meg az agresszív nacionalizmus, de az utóbbi „nem annyira a politikai keretek megszűküléséből és lélektani deformálódásából ered, hanem inkább az egész terület aránylag primitív voltából” [Bibó (1986/1) 516. old.]. – Románia helyzetét abból a szempontból hasonlított Bibó szerint Jugoszláviáéhoz, hogy „a modern nacionalizmus által felkeltett vágyaknak a realitása lehetővé vált számára, és sikerült megvalósítania az Erdélyben és Besszarábiában élő románokkal való egyesülését” (uo.). Ugyanakkor „Románia helyzetében a politikai irrealizmusnak lényegesen erősebb tényezői játszottak szerepet”, mint Jugoszláviában. „Ígaz, hogy a románság belsőleg egységesebb nemzet, mint a délszláv nemzet. Viszont az összes román 1918-ban történt egyesülése lényegesen kevésbé fundált dolog, mint a jugoszlávoké”. Bibó itt arra utalt, hogy Jugoszlávia létrejöttében két nagy birodalomnak/történelmi örökösének az első világháborút követő szétesése játszott szerepet, míg Románia területe olyan államok területéből is szerveződött (pl. Magyarország, Oroszország), melyek a későbbiekben is fennmaradtak (uo.).
11. Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető. Budapest. 213. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2a).]
12. Uo.
13. Bibó (1986/2a) 213–214. old. Kár, hogy ezt a gondolatát Bibó nem fejtette ki részletesebben.
14. Bibó említést tett a modern szabadságnak a középkori szabadságintézményekre történő „organikus ráépülés”-éről is, mintegy szerves fejlődésnek lát(tat)va ezt a folyamatot, de ezt a fajta kontinuitást csak Anglia és Hollandia történetében vélte felfedezni (Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. (1971–1979). Magvető. Budapest. 64. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/3a).]
15. Bibó az „Európai”-ban tárgyalta az ún. „egzisztenciális félelem” problémáját és ehhez a fogalomhoz kapcsolta az emberi civilizáció korai szakaszára jellemző „erőszak-eszkalálódás” jelen-

- séggörét. Az ókorban ebből az eszkalálódási folyamatból szerinte csak két kultúrkör tudott kitörni: a görög-római alkotmányozás és a kínai konfucianus etika. [Bibó (1986/3a) 11–14. old.]
16. Ez utóbbi funkció 'elméleti' alapjait még Szent Ágoston teremtette meg azzal a gondolatával, hogy az államok az igazságosság eszménye híján nem mások, mint „rablóbandák” Szent Ágoston (2005): Isten városáról. De Civitate Dei. I. kötet. (Ford.: Földváry Antal). Kairosz Kiadó. Budapest. 265. old. [A továbbiakban: Szent Ágoston (2005/1).] Bibó az „Európai”-ban hivatkozott is erre a megállapításra.
 17. Bibó úgy gondolta, hogy a „középkorban a szabadságoknak az egész hierarchiája homogén rendszer volt ...” [Bibó (1986/3a) 98. old.], mely megállapítását – többek között – a holland himnusz elemzésével támasztotta alá [Bibó (1986/3a) 97–100. old.]. Ennek megfelelően az „egész társadalmat átfogó, mindinkább intézményesedő, rengeteg alávetés mellett rengeteg szabadságot is tartalmazó társadalmiszerveződés” volt megfigyelhető a középkori Európában [Bibó (1986/3a) 34. old.]. Hivatkozott munkájában pedig Szűcs Jenő több ilyen, a középkorban is létező intézményt bemutatott [Szűcs (1983) 28–36. old.].
 18. Bibó (1986/2a) 188. old.
 19. „A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia – részletezi a fent hivatkozott megállapítását Bibó –, bármennyire is az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanygulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti” [Bibó (1986/2a) 191. old.].
 20. Bibó (1986/2a) 214–215. old.
 21. Bibó (1986/2a) 215. old.
 22. Bibó (1986/2a) 192. old.. A Habsburg Birodalom Bibó szerint létrejöttékor nem volt más, mint olyan „alkalmi, 'nemzet'-közi dinasztikus államkapcsolat, ... mint az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolatok” [Bibó (1986/2a) 192. old.].
 23. Bibó (1986/2a) 193–194. old.
 24. Bibó nem értett egyet azzal a véleménnyel sem, hogy a Habsburg Birodalom 'dunai állam' lett volna, mivel „amikor megszületett” olyan területeket foglalt magában, melyek alapján nem volt dunai államnak nevezhető [Bibó (1986/2a) 192. old.]. Bibó ezt az álláspontot képviselte akkor is, amikor a Teleki Pál Intézet nevét a Szekfü-tanítványok Duna-völgyi Intézetre kívánták változtatni [Huszár (1989) 101–102]. Bibó ebben a névváltoztatásban „a Habsburg-restaurációra irányuló oldalkacsintást” látott, ezért Ortutay Gyulának javasolta „a Kelet-Európai Intézet elnevezést” [Huszár (1989) 102. old.]. Bibónak továbbá azért sem tetszett a Duna-völgyi Intézet elnevezés, mert ez az „elnevezés kihagyja a lengyeleket és bevonja Ausztriát, amit pontosan fordítva éreztem szükségesnek” (uo.).
 25. „...az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzetek számára oly magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összeszokottság, a fővárosi és szellemi elit stb.” [Bibó (1986/2a) 216. old.].
 26. Bibó (1986/1) 389. old.
 27. Bibó (1986/2a) 195. old.
 28. Bibó (1986/2a) 196. old.
 29. Bibó (1986/2a) 197. old.
 30. Mindegyik nemzet „számára voltak területek, melyeket okkal féltettek, vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez” [Bibó (1986/2a) 217. old.].
 31. Uo.
 32. Bibó (1986/2a) 219. old.
 33. Uo.
 34. Uo. A demokrácia meghamisítása arra a „görcsös félelmi állapot”-ra vezethető vissza, hogy a „szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival” [Bibó (1986/2a) 220. old.].
 35. Bibó politikai histériáról vallott felfogását behatóan Balog Iván elemezte. Balog Iván (2004): Politikai histériák Közép-Európában. Argumentum Kiadó. Budapest. [A továbbiakban: Balog (2004).]

36. Bibó (1986/1) 376–377. old.
37. Bibó (1986/1) 378. old.
38. Uo.
39. Bibó (1986/1) 379. old.
40. Bibó – hasonlóan a kelet-európai 'kisállamok' demokrácia-deficités történetével kapcsolatos megállapításaihoz – azon a véleményen volt, hogy a német hisztéria kialakulásában nem a versailles-i békeszerződés játszott egyedül szerepet, mivel „a történelmi előzmény Versailles-nál régebbre megy vissza” [Bibó (1986/1) 370. old.].
41. Bibó (1990a) 676. old. Egy korábbi írásunkban foglalkoztunk ezzel a kérdéssel. Kupa László (2009): Bibó István az önrendelkezésről. In. Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben. Tanulmányok. PTE – Bookmaster Kft. Pécs. 87–88. old. [A továbbiakban: Kupa (2009).]
42. Bibó (1990/a) 331. old.
43. Bibó (1986/2a) 243. old.
44. Bibó (1986/2a) 244. old. Bibónak a versailles-i békerendszerrel kapcsolatos kritikai álláspontját jól tükrözi, hogy a nyomában bekövetkező negatív vonásokat „sárkányfogvetetéseknél” nevezte. Mindenekelőtt az a megállapítása figyelemre méltó, hogy az első világháborút lezáró békek diktáltak békék és nem paktáltak békék voltak [Bibó (1986/1) 440. old.].
45. Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 597. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2b).]
46. Bibó szerint a 'kelet-európai kisállamok' közül nemcsak Magyarországot jellemezte az a lelkiállapot, hogy „a világgal szemben csak követelnivalója van, kötelessége és felelőssége azonban nincsen” [Bibó (1986/2a) 211. old.].
47. Bibó (1986/2a) 204. old.
48. Borbándi Gyula (1983): A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. New York. 30. old. [A továbbiakban: Borbándi (1983).]
49. Bibó (1986/2a) 204. old.
50. Bibó (1986/2a) 231. old. Bibó a Trianon utáni magyar kisebbségi lét szempontjából számításba jöhető országok közül részletesebben csak Csehszlovákiával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a Csehszlovákiához odacsapott magyar kisebbségnek sem etnikai, sem történelmi kapcsolata nem volt Csehszlovákiával. Bibó István (1990): Levél Szalai Pálhoz. In. Albert Gábor (szerk.): Bibó István: Különbség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest. 423. old. [A továbbiakban: Bibó (1990b).] A Csehszlovákiával kapcsolatos bibói kritikákkal már hivatkozott írásunkban foglalkoztunk [Kupa (2009) 75–77. old.].
51. Bibó István (1986): A békeszerződés és a magyar demokrácia. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. 1986. 269. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2c).]
52. Bibó (1986/2c) 286–287. old.
53. Bibó (1986/2c) 278–279. old.
54. Bibó (1986/2c) 291. old.
55. Bibó (1986/2c) 293. old.
56. Bibó (1986/3a) 16–17. old.
57. A bibói gondolatnak fenti értelmezésére lásd pl. Kupa László (2012): Bibó, mint úriember?! Bibó István patriotizmusról, a kelet-európai kisállamok együttműködési esélyeiről. In. Kupa László (szerk.): Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 108–109. old. [A továbbiakban: Kupa (2012).]
58. Bibó munkáját a nemzetközi jog aspektusából Kardos Gábor elemezte. Kardos Gábor (2004): Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. A ciprusi, a közel-keleti és az északir konfliktus. In. Rubicon. 2004/4. szám.
59. Bibó (1990a) 383–386. old.
60. A bibói önrendelkezés fogalomkörét Kovács Gábor 'nemzet' és 'nacionalizmus' kategóriáival összefüggésben vizsgálta. Kovács Gábor (2004): Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus. In. Rubicon. 2004/4. szám. 53–55. old.

61. Bibó (1990a) 409–410. old.
62. Bibó (1990a) 405–406. old.
63. Bibó (1990a) 417. old.
64. Bibó (1990a) 499–500. old.
65. Bibó (1990a) 513–514. old.
66. Bibó (1990a) 515–516. old.
67. Az említett konkrét apropót Szalai Pálnak, Litván György „Magyar gondolat – szabad gondolat” című tanulmányáról írt, de közzé nem tett cikke adta. Litván György: Egy kései Bibó levél. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 130. old. [A továbbiakban: Litván (1991/1).] Szalai ezt a cikktervezetet küldte meg Bibónak véleményezésre, amire Bibó – némi késéssel – egy terjedelmesebb levélben válaszolt, 1978-ban. A további bibliográfiai részletekre vonatkozóan lásd pl. Kupa László (2011): Küzdelem a fantommal?! Bibó István Trianonról. In: Kupa László (szerk.) Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 78–79. old. [A továbbiakban: Kupa (2011).]
68. A részletekre vonatkozóan lásd pl. Kupa (2011) 79. old.
69. Bibó (1990b) 422–423. old.
70. Bibó a titói Jugoszlávia magyar kisebbséget érintő nemzetiség-politikájáról elismerőleg nyilatkozott [Bibó (1990b) 425].
71. Bibó (1990b) 425–426. old.
72. Bibó (1990b) 425. old.
73. Uo.
74. Bibó (1990a) 363. old.
75. Bibó (1990a) 364. old.
76. Uo.
77. Németh Lászlónak a trianoni traumára és a nemzetiségi politikára vonatkozó újszerű megközelítésére lásd Papp István (2012): A magyar népi mozgalom története (1920–1990). Jaffa Kiadó. Debrecen. 132. old. [A továbbiakban: Papp (2012).]
78. Bibó István (1986): Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 377. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/3b).]
79. Bibó (1990b) 425. old.
80. Bibó (1986/2c) 291–292. old.
81. Bibó (1986/2c) 292. old.
82. Bibó ebben az írásában is felhívta a figyelmet a kompromisszum-kész politikai kultúra jelentőségére, Nagy-Britanniát említve példaként. Bibó István (1990): Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbíróági döntés fényében. [ifj. Bibó István (szerk.)]: Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 689–690. old. [A továbbiakban: Bibó (1990c).]

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balog Iván (2004): Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Argumentum Kiadó. Budapest. [Balog (2004)].
- Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet. (1935–1944). Magvető. 295–635. old. [Bibó (1986/1)].
- Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 185–265. old. [Bibó (1986/2a)].
- Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 569–619. old. [Bibó (1986/2b)].

- Bibó István (1986): A békeszerződés és a magyar demokrácia. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 267–296. old. [Bibó (1986/2c)].
- Bibó István (1986): Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. (1971–1979). Magvető. Budapest. 7–123. old. [Bibó (1986/3a)].
- Bibó István (1986): Németh László kelet-európai vitája Szekfü Gyulával. In: Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 375–384. old. [Bibó (1986/3b)].
- Bibó István (1990): A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In: Ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. (1935–1979). IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 283–681. old. [Bibó (1990a)].
- Bibó István (1990): Levél Szalai Pálhoz. In: Albert Gábor (szerk.): Bibó István: Különbség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest. 421–428. old. [Bibó (1990b)].
- Bibó István (1990): Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbírási döntés fényében. In: Ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 683–710. old. [Bibó (1990c)].
- Bódi Stefánia (2005): A közép-kelet európai konfliktus értelmezése Bibó István elmélete alapján. In: Kard és Toll. 2005/3. szám. 88–95. old.
- Borbándi Gyula (1983): A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. New York.
- Font Márta (2009): Bevezetés. In: Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Pécs. 11–19. old.
- Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Lap-és Könyvkiadó. Debrecen. 5–159. old. [Huszár (1989)].
- Kardos Gábor (2004): Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. A ciprusi, a közel-keleti és az északír konfliktus. In: Rubicon. 2004/4. szám.
- Kiss Gy. Csaba (1991): A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. (A kelet-európai kisállamok nyomorúsága című Bibó-tanulmány margójára). In: Réz Pál (szerk.): Bibó-emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 11–16. old.
- Kovács Gábor (2004): Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus. In: Rubicon. 2004/4. szám.
- Kupa László (2009): Bibó István az önrendelkezésről. In: Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben. Tanulmányok. PTE-Bookmaster Kft. Pécs. 83–97. old. [Kupa (2009)].
- Kupa László (2011): Küzdelem a fantommal?! Bibó István Trianonról. In: Kupa László (szerk.): Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában. Tanulmányok. PTE-Bookmaster Kft. Pécs. 71–83. old. [Kupa (2011)].
- Kupa László (2012): Bibó, mint 'úriember'?! Bibó István patriotizmusról, a kelet-európai kisállamok együttműködésének esélyeiről. In: Kupa László (szerk.): Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 107–119. old. [Kupa (2012)].
- Litván György (1991): Egy kései Bibó-levél. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 130–143. old. [Litván (1991)].
- Niederhauser Emil: Bibó István Kelet-Európa képe. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 117–129. old. [Niederhauser (1991)].
- Papp István (2012): A magyar népi mozgalom története. 1920–1990. Jaffa Kiadó. Debrecen.
- Szent Ágoston (2005): Isten Városáról. De Civitate Dei. I. kötet. (Ford.: Földváry Antal) Kairosz Kiadó. Budapest.
- Szücs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Könyvkiadó. Budapest.